

EL DELME I LA PRIMÍCIA AL BISBAT DE TORTOSA

Antoni Virgili

Sens dubte, l'estada del rei Pere el Catòlic a la ciutat de Tortosa entre les darreries de l'any 1198 i els inicis de 1199 tingué una gran transcendència per l'esdevenidor de la regió. Foren, especialment, dues jornades memorables. En la primera, el 31 de desembre de 1198, el monarca es pronunciava sobre la percepció de certs drets episcopals: el delme i la primícia, a través de la *Carta compositionis decimarum et primiciarum Dertuse*. L'endemà mateix reordenava l'aparell judicial que es mantenia vigent des de la concessió de la carta pobla per Ramon Berenguer IV el 30 de novembre de 1149, malgrat les alteracions del mapa senyorial de la regió, amb l'expedició de la *Carta Iuditorum Dertuse*.

Mentre que el segon document ha estat objecte d'una continuada, i quasi devota, atenció per part dels historiadors, sobretot dels historiadors del dret¹, el primer ha romàs desconegut. El seu interès en relació als drets eclesiàstics, i específicament, el delme i la primícia, radica en el fet de centrar-se amb gran precisió en la seva recaptació. Dit d'una altra manera, com graven aquestes taxes sobre les collites dels pagesos i quins criteris comptables s'empren per fer-ne la captura. El document contribueix, per la seva concreció, a conèixer més detalls sobre el nivell extracció de la renda generada pel camperolat per part de la classe feudal. L'objectiu d'aquesta comunicació és, sobretot, donar a conèixer aquest excepcional document i atorgar-li l'atenció que mereix i reclama.

Conquesta feudal i organització eclesiàstica

Paral·lelament a la noció de "reconquesta" es desenvolupa la noció de *restauratio*, que s'aplica per definir l'organització eclesiàstica dels territoris i regions conquerits arran de l'expansió feudal. Una organització estructurada sobre la base territorial del bisbat i la seva divisió en parròquies. El triomf de l'anomenada *Reforma Gregoriana* preveia, entre altres coses, la transferència del delme i la primícia a les seus episcopals, que s'encarregarien d'adminis-

1. El document ha estat editat per B. OLIVER, *Historia del derecho en Cataluña, Valencia y Mallorca (Código de las Costumbres de Tortosa)*. II, Madrid 1881, 55-56; fragmentàriament per J. MIRREI I SANS, *Les Cases de Templers i Hospitalers Catalunya*, Barcelona 1910, 178-179; J. MASSIP, *La gestació de les Costums de Tortosa*, Tortosa 1984, 310-312, i per L. PAGAROLAS, *La Comanda del Temple de Tortosa: primer període (1148-1213)*, Tortosa 1984, doc. 116.

trar-lo i de gestionar-lo. Tanmateix, la disposició concilia poc amb els privilegis dels papes Innocent II i Anastasi IV en favor dels ordes militars i altres institucions religioses sobre la percepció del delme, l'exempció d'aquesta obligació respecte dels bisbats, i l'administració de sagraments. I en efecte, la qüestió originà agres disputes entre les diverses seus episcopals i els ordes religioso-militars, especialment.

La simultaneïtat entre la conquesta i l'organització eclesiàstica de Tortosa i la seva regió té un reflex claríssim en la concepció del primer intent d'ocupació de la ciutat per Ramon Berenguer III a partir del gener de 1097², quan el comte encarregà aquesta tasca a Berenguer, abat de Sant Cugat del Vallès, i als seus successors: *concedimus, decernimus atque unanimiter laudamus electionem episcopi; et tocium episcopatus dispositionem esse in potestate et dominatione et electione et regimine Sancti Cucuphatis Martiris et tua tuorumque successorum in perpetuum*³. El document evoca l'antic bisbat en fer referència a l'església de Tortosa, *quae dudum episcopatus fuit*.

No ha estat estudiat perquè els prelats osonencs foren desplaçats pels abats de Sant Cugat de la preferència i el suport comtal. De fet, havia estat Berenguer de Vic, un reformat convençut, qui havia posat les bases de l'arquebisbat de Tarragona en substitució de Narbona, i així havia estat reconegut pel Papat, tot i que l'empenta definitiva la donaren els bisbes de Barcelona⁴. Per això, no és d'extranyar el fet que siguin els prelatstarragonins els que reben l'encàrrec, ara per disposició directa dels papes, d'organitzar l'església de Tortosa quan es produeixi la seva conquesta. Gelasi II, Lluci II i finalment Èugeni III encomanaven la tasca a Oleguer de Bonestruga i al seu successor Bernat Tort. Precisament, la lletra d'Èugeni III a l'arquebisbe Bernat resumeix prou bé els propòsits en disposar que: *Sane Dertosam, si divina cle-*

2. Les expedicions militars anteriors no es poden considerar projectes de conquesta, sinó més aviat atacs amb la finalitat d'obtenir botí, aconseguir pàries o forçar treves en condicions favorables. No hi ha condicions ni context per una conquesta abans de Ramon Berenguer III. Aquest, desviades les pàries en favor del Cid després de Tévar (1092), llençà una campanya a gran escala amb suports militars, eclesiàstics i financers. L'operació fracassà, i s'estroncà del tot amb l'establiment dels almoràvits al Sharq al-Andalus.

3. AHN, Madrid, *Ordenes Militares*, carpeta 686, perg. 1 (trasllat segle XIV). Edició de M. RISCO, *España Sagrada*, XLII, doc. 1 (no inclou les signatures de l'escatocol).

4. Vegeu al respecte L. J. McCrANK, *Restauración canónica e intento de reconquista de la sede Tarracomense (1076-1108)*: «Cuadernos de Historia de España» LXI-LXII (1977) 145-245, Buenos Aires. A. PLADEVALL, *Maduresa de l'església dels comtats catalans: la restauració de la Metròpoli de Tarragona*, dins: M. C. MAS, E. A. SOLER (eds), *Recull Ignasi Mallol i Casanovas (1892-1940)*, Tarragona 1991, 31-65. Del mateix autor, *La Metròpoli de Tarragona. Nou-cents anys de la seva Restauració medieval*, Facultat de Teologia de Catalunya, Barcelona 1991. Cal veure els suggeriments de F. J. FACI, *Algunas observaciones sobre la Restauración de Tarragona*, dins: *Miscel·lània en homenatge al P. Agustí Altisent*, Tarragona 1991, 469-485.

mentia populo christiano reddiderit, in suburbanam parrochiam metropoli Terraconensi concedimus, donec prestante Deo Terrachonensis ecclesia robur status sui recipiat; mox Dertosa ipsa proprium pastorem obtineat. L'inconvenient era la pròpia conquesta de Turtusha, que no es produïa.

Ramon Berenguer IV va reprendre el projecte de conquerir Turtusha. En el termini de dos anys va formalitzar les aliances militars més remarcables (Guillem Ramon de Montcada, el Comú de Gènova), va assegurar els canals de finançament i va rebre el suport papal en forma de butlla de croada. El compromís del comte vers la futura església de Tortosa era la dotació material per garantir el seu manteniment.

Després de sis mesos de setge, Turtusha capitulava davant l'exèrcit feudal. Immediatament després, Ramon Berenguer IV feia realitat la seva promesa amb l'expedició de la *prima donacio comitis*, la primera concessió a l'església, adreçada a Bernat Tort, on entre altres dàdives hi figuraven el delme i la primícia⁶. El 5 d'agost de 1151, amb motiu de la consagració del primer bisbe tortosí propi en la persona de Gaufred d'Avinyó, Ramon Berenguer confirmava i ampliava les concessions a la Seu, entre les que hi tornem a trobar el delme i la primícia⁷.

Existeix, amb tot, una contradicció: La conquesta, com a acció militar, s'havia aturat a l'actual riu Sènia, mentre que l'antic bisbat, evocat en els documents ja com a bisbat, ja com a taifa amb el nom de *Regno Tortuose*, ocupava una geografia molt més extensa que la determinada per la carta pobla de 1149, gran part de la qual -tota la regió meridional, al sud del Sènia-, restava per conquerir. La paralització de la conquesta, doncs, obligà a una definició dels antics límits del bisbat, continguda en el document de consagració de la catedral romànica el 28 de novembre de 1178⁸, en el qual, els monarques ratificaven i confirmaven les concessions fetes a l'església de Tortosa amb anterioritat, entre elles, el delme i la primícia. La línia limítrof del bisbat passava pels termes d'Almenara, Son, Nules, Onda, Bounegre, Alcalaten, Moró, Culla, Ares, Morella, Matarranya, Riba-roja, Flix, Garcia, Cabessers, Marçà, Tivissa, Pratdip, i d'allí, al Coll de Balaguer fins el mar. Encara hauran de passar bastants anys perquè el bisbat de Tortosa controli efectivament el territori meridional. Un bisbat, per cert, a cavall de tres reg-

5. Ed. de P. KEHR, *Papsturkunden in Spanien. Vol. I. Katalanien*, Berlin 1926, doc. 54.

6. Arxiu Capitular de Tortosa (ACT), Calaix Donacions i Privilegis reials, pergs. 25, 31, 32, 65. Calaix II.lm. Sr. Bisbe núm. 2, perg. 17. Calaix Bisbe i Capítol, perg. 38. Copiat, a més, en tres volums dels Cartularis.

7. ACT, Calaix Donacions i Privilegis reials, pergs 8 i 18. Calaix Delmes, pergs. 10 i 11, etc. Reproduït també en tots els volums dels Cartularis.

8. ACT, calaix Donacions i Privilegis reials pergs. 3, 33, 62. Comú del Capítol, calaix 1, perg. 4 i calaix 3, perg. 72. Es reproduceix en tots els volums dels Cartularis.

nes, tot i que amb un sobirà comú.

Gaufred d'Avinyó, només arribar, posà mans a l'obra en l'organització del bisbat, amb la *Prima ordinatio Dertusensis Ecclesie*⁹, que preveia, fins i tot, la fundació d'un hospital de pobres i configurava la primera comunitat canonical. El bisbe Ponç de Monells continuà la tasca del seu antecessor en la dignitat. El juny de 1166, es determinava la divisió de les rendes entre el bisbe i el capítol¹⁰, i just un any després es constituïa formalment la Cambreria¹¹. Fins el maig de 1181 no s'instituïa oficialment la Sagristia¹².

Però aquesta tasca organitzativa no fou exempta de tensions arran dels enfrontaments entre la Seu i els ordes militars provocats, sobretot, per la percepció i la distribució del delme. Les controvèrsies per raó del delme van assolir la màxima tensió a partir de 1180, durant l'episcopat de Ponç de Monells. No hi ha dubte que en el seu enverinament hi van tenir molt a veure, d'una banda la donació d'Ulldecona als hospitalers per part del rei Alfons (1178), i de l'altra la donació de Tortosa al Temple (1182) pel mateix monarca. Ambdues concessions alteraven sensiblement el panorama senyorial de la zona, i en definitiva, afectava el repartiment de les rendes: aquí resideix l'origen dels conflictes. Les disposicions decretades per la Cúria i les concòrdies que s'establiren van resultar ser el mitjà per articular, organitzar i consolidar la classe feudal¹³.

Els diversos senyors es van repartir el territori en àrees de domini, van establir els drets que corresponien a cada un, i en el seu cas, com s'havien de repartir. La tasca no sempre resultava planera, de tal manera que sovint sorgien confusions, com el cobrament del delme a l'antiga porció genovesa de la ciutat de Tortosa. Per aquesta raó, els senyors es van rodejar d'administradors eficaços, els batlles (*baiuli*), la presència dels quals és ben documentada.

Però la importància del delme i la primícia va molt més enllà de la simple distribució entre les institucions que el perceben. Per això cal cercar el seu interès en la pròpia recaptació i en la seva contribució a la configuració de la renda feudal.

9. ACT, Cartulari, vol. 8, fs. 6v-8r.

10. ACT, Comú del Capítol, calaix 1, perg. 1. Document reproduït en els diversos volums dels Cartularis.

11. ACT, Cartulari, vol. 8, fs. 152-153.

12. ACT, Cartulari, vol. 4, f. 62.

13. Els enfrontaments senyorials de la regió han estat objecte de recents estudis. L. PAGAROLAS, *op. cit.*, 132-152; A. VIRGILI, *Les relacions entre la Catedral de Tortosa i els Ordes religiós-militars, actes de les Primeres Jornades sobre Ordes religiós-militars als Països Catalans*, Montblanc 1985, en premsa, i "... ad detrimentum Hispanie ...". *Conquesta i feudalització de la ciutat i regió de Tortosa (1148-1200)*, tesi de doctorat, inèdita, Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra 1993; M. BONES, *El dominio Hospitalario en el Montsià: siglos XII y XIII*, tesi de llicenciatura, inèdita, Universitat de Tarragona, 1989.

La recaptació del delme i la primícia a Tortosa

Coneixem el document a través de vuit còpies, però no ha estat possible de localitzar, ara per ara, l'original. Tanmateix, la quantitat de trasllats de que ha estat objecte reflecteix prou bé l'abast de la concòrdia. Davant la controvèrsia sorgida entre els homes de Tortosa i el bisbe, ambdues parts es van sotmetre a l'arbitri del rei Pere i de la seva cort, que van disposar el següent. El delme de l'església gravaria sobre tots els homes de Tortosa en la desena garba de totes les collites de cereals, un cop retirada la porció de la tasca, que era la onzena garba. La precisió en el mecanisme comptable serveix per determinar la proporció de la captura en dues de cada 11 garbes (el 18,18%). Cas d'aplicar el model contrari, que la onzena garba es retirés després de la desena, la proporció seria de dues garbes de cada 12 (el 16,66%).

Respecte de la tasca que apareix amb tanta concreció, sembla vincular-se als senyorijs eclesiàstics i, com en el cas que ens ocupa, acostumava a gravar l'onzena part dels fruits¹⁴. Tot i que la naturalitat en la forma de presentar-se fa pensar en una pràctica corrent, la tasca no figura entre la llista de les taxes feudals -que és d'on precisament pren el nom- que s'enumeren en els documents tortosins. L'hem localitzat, en canvi, en les donacions a cens (els futurs establiments) atorgades per la Catedral, sempre associada amb el delme i la primícia. Hem d'incloure la tasca, en definitiva, entre els cànons regulars que configuren els drets episcopals, no pas com una càrrega extraordinària, i confirmar que grava l'onzè dels fruits, que en aquest cas sembla restringida als cereals.

Els altres productes sobre els quals grava el delme són la llana, els raïms, els fruits dels horts, l'oli i les figues, el ferratge; pels poltrons i els vedells es lliuraran dos diners per cap en concepte de delme tal com ja havia estat acordat, i pel peix pescat en aigües dolces i en els estanys de vora el mar, s'havia de lliurar el delme, amb algunes excepcions acordades, un cop deduït l'aliment dels pescadors. Per l'oli i les figues el delme s'aplicarà un cop deduïdes les despeses per la collita de les figues i l'elaboració de l'oli si no l'han venut. Per les gallines i els porcs no s'exigeix el delme.

La primícia s'estableix en la quarantena part de les collites de cereals i de raïm: la quarentena garba en els camps i la quarentena mesura en les vinyes. La primícia no grava sobre la resta de productes. A continuació es fixen clàusules i condicions diverses. En primer lloc, una mida per dissuadir dels possibles fraus: el delictes d'amagar la part o la totali-

14. E. RODON, *El lenguaje técnico del feudalismo en el siglo XI en Cataluña*, Barcelona 1957, 242.

tat de la collita es castigarà amb el lliurament del doble de la quantitat retin-guda.

S'anuncia també que la present disposició sobre el delme i la primícia no s'ajusta al dret escrit ni a les constitucions de l'església, sinó que és un règim especial pels homes de Tortosa, que són a la frontera, i han detreballar amb gran perill pels seus cossos i les seves coses. Tanmateix, aquesta especificitat no afecta els ordes del Temple i de l'Hospital, el rei i els Montcada -és a dir els senyors efectius del territori- que hauran de lliurar delmes i primícies íntegrament, tal com mana el costum, sots pena d'excomunió en cas de negar-s'hi, i puguin ser obligats pel veguer i, en darrera instància, pel rei.

Entre les signatures detectem alguns membres de la cort reial, com Pere, sacristà de Vic, Arnau de Castellbò, Bernat de Portella, Guillem Durfort i Pere de Bellavista. Altres dignitats signatàries són el bisbe Gombau, el prior Ponç i el veguer de Tortosa Pere de Sentmenat.

Malgrat que el caràcter "fronterer" de la regió de Tortosa sembla conferir-li certs aventatges, la documentació del període és bastant explícita respecte del grau d'aprofundiment de la renda feudal sobre la pagesia. Els contractes de cens més corrents oscil·len entre la tercera i la cinquena part dels fruits, però s'hi han de sumar el delme, i en determinats productes, la tasca i la primícia. La renda feudal pot rondar la meitat de certes collites com poden ser els cereals, i a poca distància, els raïms. És inferior en els productes hortícoles, poc apetibles com a renda per llur poca perdurabilitat. La circumstància explicaria, com suggereix M. Barceló¹⁵, l'interès feudal vers conreus clarament especulatiu com els cereals, la vinya i les oliveres, un fenomen ben perceptible ja en la pròpia demanda de renda en espècie, ja en les clàusules dels contractes de cens, *ad seminandum*, o *ad plantandum* vinyes o oliveres.

El delme i la primícia, doncs, contribueixen a definir, i també a aprofundir un grau més, el nivell de la renda feudal de la regió. Sort en tenen, els pagesos, de gaudir d'un règim especial, una "deferència" que tanmateix no exclou altres exaccions, com les taxes per l'us dels molins, dels forns, etc, i per la jurisdicció (*placitos, iusticias, stacamentos*), és a dir, per una justícia que el propi rei s'encarregà de definir l'endemà mateix d'arbitrar sobre el delme i la primícia. Una justícia que, entre altres coses, deia que les causes entre els senyors i els habitants de Tortosa, *domini Dertuse (...) constituant iudices in causa illa et faciant eam iudicare de iure et secundum rationem*. Quant als plets interposats per l'església, *decidatur per iudices ab ecclesia ibi constitutos*. Hom pot estalviar-se comentaris addicionals.

15. M. BARCELO, *La arqueología extensiva y el estudio de la creación del espacio rural*, dins: M. BARCELO I ALTRES, *Arqueología medieval. En las afueras del "medievalismo"*, Barcelona 1988, 195-274.

Tot i que, ara per ara, cap notícia no en doni pistes, no es pot descartar que la controvèrsia no tingui el seu origen en la resistència dels tortosins vers el que la col·lectivitat podia considerar una extralimitació de l'exigència feudal, en aquest cas, de l'església. De fet, hé que els drets episcopals no semblen tenir discussió, el cert és que no estaven contemplats en la carta pobla. De composicions sobre el delme i la primícia en trobarem durant la centúria següent, per la qual cosa, aquesta aportació no fa més que iniciar el camí. Finalment, cal constatar la relació entre la concòrdia sobre el delme i la primícia i la disposició sobre l'administració de justícia. En dos dies, Pere el Catòlic arbitrava sobre dues qüestions que, o hé calia reformar respecte de les disposicions inicials, o hé s'havien desviat molt del camí previst. El rei no acostumava a intervenir en afers trivials.

Apèndix

Tortosa. 1198, desembre 31.

Disposició del rei Pere i de la Cúria davant la controvèrsia entre el bisbe de Tortosa i els habitants de la ciutat sobre la percepció del delme i la primícia, que es fixen en la desena i la quarantena part, respectivament, dels fruits que s'especificuen.

A.C.T.: Calaix Delmes, perg. 3 (trasllat).

A.C.T.: Cartulari, 3, fs. 19v-22r.

A.C.T.: Cartulari, 4, fs. 54-55.

A.C.T.: Cartulari, 5, f. 20.

A.C.T.: Cartulari, 6, f. 8.

A.C.T.: Cartulari, 8, fs. 42v-44r.

A.C.T.: Cartulari, 9, fs. 40-41r.

A.C.T.: Cartulari, 9B, ps. 83-86.

A.C.T.: Calaix Donacions i privilegis reials. Còpia en paper sense numeració.

Sit notum cunctis, quod controversia fuit inter dominum episcopum Dertusensem ex una parte et inter homines Dertuse ex altera parte, super decimis et primiciis, tandem utraque pars compromisit se staturam arbitrio amicabile et mandato domini P.[etri], Dei gratia regis Aragonie et comitis

Barchinone et curie ipsius. Dominus itaque Petrus, Dei gratia rex Aragone et comes Barchinone, cum consilium procerum suorum et discretorum virorum, mandat et arbitratur in questionibus permissis inter prenomintas partes, quod omnes habitantes Dertuse, de pane idest de omni et quolibet genere annone, donent decimas integre et fideliter, scilicet, decimam garbam in campis deducta prius tasca, que sit undecima garba; similiter de lino, de agnis etiam detur decimam integra et fideliter; de uvis in vineis detur decima integra et fideliter; de ortis omnibus decima integra detur et fideliter nulla deductione facta; de oleo et ficubus donetur decimam integram et fideliter nisi vendantur tercia parte, excepta qua retineant homines pro factura olei et pro collectione ficuum; si vero vendantur decimam integram et fideliter donent et sine diminutione; similiter de ferragine si vendantur; de equis et vitulis pro quolibet capite nomine decime dentur duo denarii sicut compositum fuit inter episcopum et parrochianos; de pisce capto in aqua dulci vel in mari stagnis, exceptis de quibus fiat sicut fieri consuevit, detur decimam integre et fideliter, deducto conducto idest comuni cibariis piscatorum; de gallinis et porcis nulla omnino detur decima. De primiciis vero dent quadragesimam garbam in campis et XL mensuram in vineis, fideliter, de oleo, de ficubus, de ortis vel de aliis fructibus sive rebus non detur aliquid pro primicia vel nomine primicie. Si vero quod absit decime et primicie non daretur fideliter sicut superius est prenotatum in retinentem si convictus fuerit talem statuimus penam quod retentum restituat et aliud tantum si episcopus vel ecclesia exigere voluerit. Est autem sciendum quod permissam, indulgentiam et gratiam in decimis et primiciis facimus specialiter hominibus Dertose contra ius scriptum et consuetudines ecclesiasticas propterea quia sunt in frontaria et quia cum maximo labore et periculo rerum et corpus in Tortosa et in terminis suis percipiunt fructus et emolumenta. De supradicta compositione et mandato excipiantur templarii, hospitalarii, dominus rex, et Raimundus de Monte Catano, qui dent decimas et primicias integras et fideliter sicut olim dare consueverunt compositione presente nisi inter supradictos dumtaxat ecclesie vel episcopo nichil preiudicante. Si vero noluerit dare decimas et primicias ut superius continetur, episcopus excommunicet eos, et si forte propter sententiam excommunicationis quod absit nollent satisfacere vicarius Dertose quicumque fuerit teneatur compellere ipsos omnia supradicta complere et attendere ecclesie episcopo et successoribus suis sine aliquo placito et prolongamento in quorum defectum dominus rex et successores eius teneantur parrochianos compellere ad omnia supradicta complenda et attendenda ecclesie et episcopo et successoribus suis sine aliquo placito et prolongamento.

Data Dertose pridie kalendas ianuarii per manum Iohannis Baxerensis, domini regis notarii, et mandato eius scripta anno Domini M^o.C^o.XC^o VIII°.

Sig+num Petri, regis Aragone et comitis Barchinone. Petrus, Ausonensis sacrista. Sig+num Guillelmi de Granata. Sig+num Arnaldi de Castro Bono. Sig+num Bernardi de Portella. Ego Gombaldus, Dertusensis episcopus, quo sig+num. Sig+num Poncii, prioris. Sig+num Guillelmi, camerarii. Sig+num Guillelmi, canonici et presbiteri. Sig+num Iohannis, presbiteri et canonici. Sig+num Poncii, sacriste. Sig+num Guillelmi Durfortis. Sig+num Petri de Bello Visu. Sig+num Girberti, qui hoc firmo. Sig+num Arnaldi Garidel. Sig+num Hominis Dei. Sig+num Iohannis de Podio. Sig+num Guillelmi de Podio. Sig+num Iordani. Sig+num Guillelmi de Solanis. Sig+num Guillelmi de Granata. Sig+num Guillelmi Aimerich. Sig+num Guillelmi Sancti Cucuphati. Sig+num Iohannis Piconis. Sig+num Berengarii Garidel. Sig+num Raimundi de Centellis. Sig+num Raimundi Ferrarii. Sig+num Bernardi Formiga. Sig+num Berengarii Tornamira. Sig+num Guillelmi Rabaza. Sig+num Petri de Sancti Minati, vicarii Dertuse.
Sig+num Iohannis Baxerensis, domini regis notarii.

